

ՇՎԷՑՑԱՐԱԿԱՆ ԳԻՒՂԸ *)

X

Փոքր է Շվէյցարիան, լեռներն ու լճերը բազմաթիւ, մը-
շակութեան համար հողը սակաւ: Մարդը մի անդադրում աշ-
խատանքով լրացնում է այդ պակասը: Գետին է հարկաւոր, և
այդ գետինը ճարում են լեռների կողերը չանդռելով, ուղղաձիգ
դառիվայրի առաջ քար ու կրով պատ կանգնացնելով, ժայռը
փշրելով: Այնուամենայնիւ նեղ է ամենքի համար, նեղ է քա-
ղաքներում, ինչպէս և գիւղերում, նեղ է նոյնիսկ մեռելների
համար: Դուրս է գալիս, որ շվէյցարական մեռելները յաւիտե-
նական բնակարան էլ չ'ունին, որովհետեւ ապրողների համար
տեղը նեղ է, գետին քիչ կայ:

Նորերս գիւղական գերեզմանատան մօտով անցնելիս տե-
սայ, թէ ինչպէս գերեզմանապահը մի կատարեալ գերեզմանա-
կան սառնութեամբ քանդում է զարդարուած՝ դամբարանները,
հանդարտութեամբ մի կողմ է դնում պսակները, պոկում է եր-
կաթէ վանդակապատը, վերցնում է կոկ, սիրուն քարը, ուր
գրուած է թաղուածի անունը, և ապա բահով հաւասարեցնում
է հողը: Խստասիրտ, անաստուած մի գործ ըստ երևոյթին, բայց
գերեզմանապահը դրա մասին չի էլ մտածում, մի քիչ յետոյ
այնտեղ, ուր առաջ երևում էր մի քար, մի թումբ, մի անուն,
մնում է միայն հարթ հաւասար գետին: Թաղուածի և աշխարհի
մէջ յետին կապը կտրւում է, մոռացութիւնն ու յաւիտենակա-
նութիւնը կատարեալ տէր են դառնում մեռելին:

Իմ իբրեւ արեւելցու հետաքրքրութիւնն այս մեղ համար
անսովոր փաստի առաջ քեզ անշուշտ հասկանալի կը լինի, սի-

*) Ցես «Մուրճ» № 6.

բեկիւ Մօսկոյ գերեզմանապահին, հարցնում եմ, թէ ինչո՞ւ է նա աւերում գերեզմանները, ինչ գործ ունի մեռելների յաւիտենական բնակարանների հետ: Պատասխանի փոխարէն նա իր բռնով ցոյց տուեց իմ առաջ ցցուած փայտեայ սիւնը, որի վրայ գրուած էր 1873: Նայեցի առանց լաւ հասկանալու:

— Ես ոչինչ չեմ հասկանում, ասացի:

— Շատ պարզ է, պարոն, այս չարք գերեզմանների համար, որ ես քանդում եմ, երեսուն տարին լրացել է արդէն:

— Ես դարձեալ չեմ հասկանում:

— Դուք օտարական էք, պարոն, երևի ձեր երկրում մյլ կարգեր կան, բայց մեզանում այսպէս է. օրէնքով երեսուն տարուց յետոյ ամեն մի գերեզման դառնում է համայնքի սեփականութիւն. այսինքն ինքը մեռելը չէ իհարկէ, այլ կտոր հողը, ուր նա թաղուած է: Ահա ինչպէս տեսնում էք, սիւներին տընկուած իւրաքանչիւր չարքի թաղման թւականներով երեսուն տարին լրանալուց յետոյ համայնական վարչութիւնն իրաւունք ունի յիշատակները վերցնել և գետնին տիրանալ, որը վաճառուած էր միայն երեսուն տարուայ տիրապետութեան իրաւունքով:

— Իսկ մեռելի տէրը:

— Նա կարող է յիշատակարանը, արձանը, վանդակապատը տանել, թէ կամենում է, կամ կարող է նորից գնել գետինը, դարձեալ մի որոշ ժամանակով կամ ընդմիջու Բայց քչերն են այդ անում, և ինչ օգուտ այդ բոլորից: Ահա նայեցէք այս տարածութեանը, ուր խոտի կանաչ սփռոցն այնքան սիրուն է, և սակայն այդ սփռոցի տուկ քանի անգամ մեռելներ են թաղուել և էլի քանի անգամ կը թաղուեն: Երեսուն տարուց յետոյ իւրաքանչիւր հին գերեզմանում մի նոր մեռել թաղելու իրաւունք կայ օրէնքով: Տեղ չ'ունենք, պարոն, թէ բոլոր մեռելներն էլ իրանց բռնած գետինը պահեն յաւիտեան, կենդանիներն ուր ապրեն:

Եւ այսպէս մեռելները Շվեյցարիայում իրանց յաւիտենական բնակարանը չ'ունին: Մեզ արեւելիկներն աւար մի սըրբապղծութիւն է գերեզմանի տեղը ջնջել, յիշատակն անհետացնել, այստեղ ոչ թէ կրթութիւնները, այլ ժողովրդի մարդը, ինչպէս իմ տեսած դերեզմանապահն, այդ փաստի վրայ նայում է իբրև ամենասովորական երևոյթի վրայ:

Ինչո՞ւ չը խոստովանեմ, ընդունելով հանգերձ՝ որ գերեզմանների մասին չվեյցարական օրէնքն այս երկրի համար անշրջաթեւտութեան արգասիք է, այնուամենայնիւ այս երևոյթն ինձ վրայ ծանր ազդեց: Գերեզմանների կուլ՝ տը հնդկներից

պարսիկներին, և վերջիններից արիական միւս ազգերին, ինչպէս և հայերին հասած մի կրօնական ծէս է եղել ամենահին ժամանակներից: Այդ ժողովուրդների կեանքում նրանց անհատական, ընտանեկան, հասարակական յարաբերութիւնների մէջ օջաղը և գերեզմանի յարգանքը խաղացել են ահագին դեր: Սրէնքներն անգամ ազդուած են հոգեկան աշխարհի արտայայտութիւնը հանդիսացող այդ երկու ֆակտորներով: Մենք սերունդէ սերունդ դաստիարակուել ենք անհասկանալի և գերբնականի յարգանքով և սարսափով. ատաւիզմը շատ, աւելի երկար է ապրում սերունդների մէջ, քան թէ սովորաբար մարդիկ կարծում են: Ինչո՞ւ զարմանալ, որ ինձ վրայ ծանր է ազդում գերեզմանների աւերածը, չը նայելով որ ինքս ինձ որեւէ նախապաշարմունքից միշտ ազատ եմ համարել և ոչ առանց իրաւունքի:

Նախապաշարմունք. ահա մի խօսք, մի հասկացողութիւն, որի սահմանները այնքան առաձգական են, որ որոշելը չափազանց դժուար է: Առօրեայ կեանքը, մեր յարաբերութիւնները, մեր ամենաստվորական ժեստերը, հասարակութեան մէջ մեր դիրքը, հազնելու եղանակը, զգեստի ձեւը, այս բոլորից ո՞րն է ազատ նախապաշարմունքից և ո՞րը նախապաշարմունք չէ, եթէ ոչ այսօր մեզ համար, գուցէ վաղը յետագայ սերնդի համար:

Ես հաւատացած եմ, որ նոյնիսկ նախապաշարմունքից ազատ այն մարդը, որի համար սառած դիակը նոյնքան խորհրդաւորութիւն է ներկայացնում, որքան կտրուած ծառը, որն ամենայն սառնասրտութեամբ իր մարմինը կը կտակի մի կլի-նիկայի, այնուամենայնիւ չէր կամենայ իր սիրելու, իր ծնողների գերեզմաններից այդ աստիճան բանալ՝ ձևով հրաժարուել: Հոգեկան աշխարհների կապը պահպանելու համար ստիպուած ենք մեր անկարողութեան մէջ կոչումն անել նիւթին: Ահա յիշատակարանների արժէքն ու բացատրութիւնը:

Խեղճ, ողորմելի մարդ:

Հազարաւոր վերստերով, ահագին ծախսերով դիակներ, նոյնիսկ պարկերով ոսկորներ են տեղափոխում՝ աւելի մօտ, աչքի առաջ թաղելու, այդ ողորմելի մնացորդները վերջին անգամ շօշափելու համար:

Եւ ինչո՞ւ այդ բոլորը, պարզ նախապաշարմունք չէ:

Այո, սիրելիս, մարդկային հոգին երեսայի պէս կապրիդներ ունի, որոնք անթիւ դարերի անթիւ մարդկութիւնների նման կապրիզների մի սինտեզ են. ազատուելն այնպէս հեշտ չէ:

Շվէյցարացին աւելի է առաջ գնացել դարերի լուծը. թօթափելու մէջ. այստեղ գիւղը հանդարտ խղճով հարթում է գե-

բեզմանները տեղը կենդանի մարդը առելի արժէք է ստացել, բան մեռածը. հանդերձեալ կեանքն իրականից այնքան է հեռացել, որ նա էլ չի նշմարուում. Վրան յիշատակարան լինի, թէ չը լինի, բոլոր դիակներն էլ փթելու, ոչնչանալու են, նիւթից վերցուած և մի առժամանակ շնչողած անհատականութիւնը վերստին ջնջուում է մահով և նիւթի գիրկը մտնում. Այսպէս է մտածում չվէյցարացիք, ափսոս սակայն, որ ընկերական անհաւասարութիւնն այստեղ էլ ցցւում է իր վրդովեցուցիչ պատկերով. Հարուստ մեռելը կարող է իր տեղը միշտ պահել. աղքատն ու անտէրն ամենից շուտ է ջնջւում. Կատարեալ արդարութիւնը Յրբ կը հասնի:

Թողնենք մահն ու մեռելներին և կեանքից ու կենդանի մարդկանցից խօսենք:

Այսօր իմ լուսամուտի տակից երգելով անցան բազմաթիւ զանազան հասակի երեխաներ. Գիւղական դպրոցի աշակերտ-աշակերտուհիներն են, որոնք իրանց ուսուցիչների և ուսուցչուհիների հետ ամառային ճանապարհորդութիւններ են կատարում իրանց երկրի այս գեղեցիկ լեռներում ու ձորերում. Նըրանք ամենքն էլ ձեռներին երկար ձեռնափայտ ունին, իսկ թիկունքին, կամ կողքից կախուած փոքրիկ ամաններ պաշարով. Հետաքրքիրն այս չէ անշուշտ, երբ ճանապարհորդում են, պէտք է որոշ յարմարութիւններ ունենան. ինչ գրաւեց մի ուրիշ բան. Երեխաներն առանց խտրութեան զարդարուած են ծաղիկներով. Նրանք պսակներ ունին գլուխներին, փնջեր ձեռներին. Գրաւիչ տեսարան է, թռչունների պէս ճռուողող այս փոքրիկ ամբողջ գալիս է հեռուից ինչպէս ծաղկազարդ սարալանջի մի կտոր, որ թափ առած՝ խաղում է ճանապարհով:

Քիչ երկիր կայ, ուր այնքան առատ է ծաղիկը, որքան Շվէյցարիայում, և ուր ծաղկի պաշտամունքը, կուլտը կայ. Ես առիթ ունեցել եմ քեզ դրելու արդէն, որ չվէյցարական գիւղական տները ծառերի, ծաղիկների, խոտերի մէջ ծածկուած են. Տեսնելու բան է, թէ ինչպէս աշխատաւոր գիւղացին իր կոշտացած մատներով իր տան առաջ տնկում, ջրում, խնամում է զանազան ծաղիկներ, ինչպէս տան իւրաքանչիւր անդամը հասկանում է բնութեան այդ սիրուն վարդերի արժէքը, ճաշակում է նրանց պատճառած հաճոյքը. իմ տանտէրը գիտէ պարտիզի բոլոր ծաղիկների անունները, նա ինքն է դասաւորել նըրանց զանազան գեղարուեստական ձևերով, ինքն է պահում

սերմերը՝ դարնանը նորից տնկելու համար և այդ բոլորը նա կատարում է նոյնքան խնամքով, նոյնքան հոգատարութեամբ, որքան իր դաշտային միւս աշխատանքները:

Իւրաքանչիւր ոգ, որ դալիս է դաշտերից, սիրում է ծաղիկներով բեռնաւորուած տուն վերադառնալ. իսկ զբօսանքի դնացողների մեծագոյն ղուարճութիւնն է փունջեր կազմել՝ սըրան-նրան ընծայելու համար: Ծաղիկների ընծան. դա մի գողտքիկ սովորութիւն է այս երկրում: Քաղաքից քաղաք, գիւղից գիւղ ծաղիկփնջեր ուղարկելն ամենասովորական երեոյթ է այստեղ: Ճանապարհորդելիս յաճախ կարելի է տեսնել կանայք և մարդիկ դնացքի մէջ, որոնք ահագին ծաղկեփունջ ունին ձեռներին, խնամքով պահում են թղթի մէջ՝ անշուշտ իրանց հեռաւոր բարեկամին տանելու համար: Մենք միայն մի ծաղկազարդի տօն ունինք, այստեղ դարնանը, ամբանը իւրաքանչիւր տօն օր մի-մի ծաղկազարդ է: Երջանիկ ժողովուրդ. դէպի ծաղիկն այս աստիճան սէր ունենալու համար անհրաժեշտ է հոգեկան որոշ անդորրութիւն, նիւթական ճշնող հոգեբերից ազատ հոգի, որ մենք երբէք չը տեսանք մեր արևելքի սև երկրների տակ:

Ծաղիկներով են զարդարուած այս երկրում տները, ծաղիկներ ունին իրանց եղջիւրների վրայ մրցանակ ստացող գեղեցիկ եղներն ու կովերը, ապաքինուող թէ մեռնող հիւանդն իր անկողնի մէջ բարեկամներից ծաղիկներ է ստանում, նոր աշխարհ եկած երեխայի ծնունդը նոյնպէս ողջունում է ծաղիկներով: Իսկ սրանց գերեզմանատները, կարծեմ քեզ զրել եմ արդէն, որ մի-մի ծաղկանոցներ են. մեզանում իւրաքանչիւր շաբաթ երեկոյ կանայք դնում են գերեզմանատուն մի բուռն խունկ ձիւելու թարմ հողաթմբերի վրայ, այստեղ խունկի տեղը բռնել է ծաղիկը. երբ շաբաթ երեկոյ կամ կիրակի սգազգեստ կին տեսնես ծաղկեփնջեր կամ պսակ ձեռքին, ասել է թէ նա գերեզմանատուն է դնում: Եւ սփռում է ծաղիկները դամբարանի վրայ, նստում է փոքրիկ աթոռի վրայ, մի վայրկեան վերարտադրում յիշողութեան մէջ մեռած սիրելու պատկերը, ապրում է նրա հետ հոգեպէս և կրկին տուն վերադառնում:

Այս բոլորից յետոյ զարմանալի չէ, որ Շվեյցարիայում ծաղիկների բազմաթիւ տեսակներ են մշակուում: Շաբաթը մի քանի անգամ տօնալսաճառներին (jour de marché) չրջակայ գիւղերից կանայք ահադին քանակութեամբ ծաղիկներ են տանում վաճառելու քաղաքներում: Եւ այդ կինը, որ կանգնել է հրապարակում իր ծաղիկներով չրջապատուած, սովորական գեղջկուհի է, որ հասկացել է սակայն ծաղիկների լեզուն՝ նրանց

մշակութեանը նուիրելով իր կեանքը, սիրում է ծաղիկը և նրանով ապրումս նա ճանաչում է իւրաքանչիւր ծաղիկ, գիտէ նրանց անունները, առաւելութիւնները, մշակելու եղանակը, նրանք իր զուականներն են. իւրաքանչիւր տանտիրիկին, որ հրապարակ է իջնում իր պաշարեղէնը գնելու, նա անպատճառ նաև մի փունջ կը տանի հետը տուն և ճաշին նրանով կը դարդարի սեղանը:

Որնէ ժողովրդի ճաշակի նրբութիւնը, պահանջների բարձրութիւնը, բարքերի մեղմութիւնը որոշելու համար շատ չափեր կարելի է աչքի առաջ ունենալ, բայց իմ կարծիքով բուռն սէրը դէպի բնութեան գեղեցկութիւնները, ծաղիկի կուլտը այդ չափերի մէջ վերջիններից չեն ինձ թւում է, սիրելիս, որ մարդու մէջ նստած հին գաղանք թուլանում, ոչնչանում է, երբ նա քնքշաբար կռանում է ծաղիկ վրայ, երբ յափշտակում է նրա գեղեցկութեամբ, երբ նրա հաճոյքը նկատում է որպէս մի պահանջ, մի անհրաժեշտութիւն: Վայրենի քիւրդը, որ միշտ գրաւած ունի գեղեցիկ լեռները, բնութեան տեսարաններով հրճուել չը գիտէ, նա վերջալոյսը և վառ արշալոյսը, ինչպէս և ծաղիկի կուտական գրաւչութիւնը ըմբռնել, հասկանալ չի կարող: Ծաղիկների կուլտը, որպէս գեղեցիկ պաշտամունք՝ պէտք է որ զուգընթաց լինի քաղաքակրթութեանը:

Մեզանում էլ բնութիւնը սիրում են, բայց այդ սէրը իբրև հիմունք գեղեցկութիւնը չ'ունի, այլ օգուտը, շահը: Մայր հողը, մայր բնութիւնը սնուցիչ, կերակրող է, նրա հարուստ կուրծքը նոյնքան գրաւիչ է, որքան մանուկի համար իր մօր ստինքները: Բայց բնութեան մէջ գեղեցիկը փնտրելու համար, ծաղկով, տեսարաններով յափշտակուելու համար անհրաժեշտ է որոշ դաստիարակութիւն, ճաշակի և բարքերի որոշ նրբութիւն, մեղմութիւն: Շվէյցարացի մանուկն ամենափոքր հասակից ստանում է այդ դաստիարակութիւնը. նա ծնւում է ծաղիկների մէջ, իր օրօրոցի շուրջը տեսնում է ծաղիկներ, սեղանի վրայ ծաղիկներ, դպրոցում նոյնը, իսկ լեռներն ու ձորերը ողջ ծաղկապատ են: Բնական պայմանները միացած դաստիարակութեանը, հոգու մշակութեանը, ընտանիքում և դպրոցում պատրաստում է այն բարքերը, որոնց մասին խօսեցի վերևում: Բնութեան, ծաղիկի, գեղեցկութեան սիրահար այս ժողովուրդը բնական նողկանք է զգում դէպի ամեն ինչ, որ գալիս է վիրաւորելու մարդկային ազնիւ զգացմունքները, որ անասնական է, բիրդ է, բարբարոսական է:

Սէր դէպի ծաղիկները և դուրգութեանը, քնքշութիւն դէպի կենդանի արարածը, սրանք երկուսն էլ համարեա միեւնոյն աղբիւրն ունին, ցոյց են տալիս աղնիւ զիւրազգացութիւն, խղճի մշակումն։ Ես երբէք չեմ կարող մոռանալ տանտիկնոջ աղջկայ երկու պատմութիւնը. մէկը մի կատուի, իսկ միւսը մի փոքրիկ գորտի պատմութիւն։ Դա մի փոքրիկ, հիւանդ՝ կատուի ձագ էր, որ նա գտել էր փողոցում, փէշի մէջ բռնած տուն բերել։ Երկար ժամանակ մօր քնքշութեամբ նրան կերակրել էր և խնամել։ «Օ՛, նա երբէք չը մեծացաւ, պարսն, ասում էր նա, չը կազդուրուեց, միշտ մնաց փոքրիկ, թոյլ ու քնքոյշ, այս պատճառով ես նրան աւելի էի սիրում։ Ապա նա մանրամասն կերպով պատմում էր ունկնդիրներին այդ խղճուկ արարածի դանազան սովորութիւնները, ինչ էր սիրում նա, ինչպէս էր քնում, ուր էր սիրում մնալ եայլն։ «Եւ մի օր, վերջացում էր նա, մեր անշնորհ աղախինն անգիտակցաբար տաք ջուր թափեց վրան, և խեղճ անասունը մեռաւ։ Բազմաթիւ անգամ էր նա կրկնել այդ պատմութիւնը և միշտ վերջացնելիս քիչ էր մնում լաց լինէր։

Իսկ իր փոքրիկ գորտն աւելի եղբրական վախճան էր ունեցել։ Նա նրան պահում էր փոքրիկ աւազանի մէջ մի քանի ուրիշ ջրային կենդանիների հետ։ «Նա այնպէս կանաչ, սիրուն էր, ասում էր նա, այնպէս լաւ լողում էր, յետոյ հիւանդացաւ, ես շատ ուշ նկատեցի, որ միւս կենդանիներից, չը գիտեմ որը, նրա թաթերը կրծոտել էր, և նա մեռաւ։

Զմեռը, երբ ճնճղուկներն ու այլ փոքրիկ թռչունները դժուարանում են պաշար գտնել, բնականապէս խմբերով մօտենում են բնակարաններին։ Այն ժամանակ տեղ-տեղ բացօդեայ կարելի է տեսնել աղաւնիների բների պէս տախտակեայ տնակներ, ուր գրուած է՝ «pour les oiseaux» — թռչունների համար։ Անցորդները ձգում են այնտեղ պաշար փոքրիկ թռչունների համար։

Շվէյցարիայում ես չեմ տեսել կենդանիների տանջանք, վտիտ եզ կամ ձի, որ հազիւ կարողանար քաշել սայլը, կամ մի մարդ, որ մտրակի հարուածներով պատուէր անասունի մէջքը։ Այսպիսի մի երեւոյթ ընդհանուր զայրոյթ, բողոք առաջ կը բերէր։ Անշուշտ դա այն պատճառով չէ, որ կենդանիներին հովանաւորող ընկերութիւններ կան, այլ որովհետեւ հասարակական և անհատական խիղճն է մշակուած։ Մարդիկ մանկութիւնից են սովորում սիրել անասուններին, խնայել, խնամել նրանց։ Կենդանիներն այստեղ դիւղերում պաշտպանուած են ոչ միայն ծեծից, այլև մոծակներից։ Երբ չոգ է, և օդի մէջ կծող միջատներ

կան, չվէյցարացիք իր անասունները դաշտ չի հանի ցերեկով, այլ գիշեր ժամանակ, երբ զով է, և երբ մոծակներ չը կան, իսկ նրանց զոմբը, նրանց մաքրութիւնը, բազմաթիւ այլ յարմարութիւնները դու գիտես արդէն իմ նախորդ նամակներից:

Դու գիտես, թէ մեր երկրում մասնաւորապէս կառապաններն ինչպէս են վարւում իրանց ձիերի հետ: Քեզ կը զարմացնեմ երևի, եթէ ասեմ, որ չվէյցարական ձիուն մօրակ չի դիպչում երբէք: Ո՛չ մի գումարով, ո՛չ մի խնդրով կամ սպառնալիքով կարելի չէ չվէյցարացի կառապանին ստիպել, որ նա իր ձին աւելի արագ քչի, քան սովոր է: Մի որոշ ընթացք կայ, որ յատուկ է այս երկրի ձիերին, և որ փոխել տալ անկարելի է: Եթէ կառքը զառիկայրով է իջնում, կառապանն առանց տեղիցը շարժուելու՝ ձեռքի տակ եղած երկաթէ դաստակը կը դարձնի մի քանի անգամ, և ահա մի անիւը կը դադարի պտտելուց, կառքը կ'իջնի հանդարտ. իսկ եթէ բարձրանում է դասիվեր, կառապանը ցած է իջնում և քայլում ձիու կողքով: Առհասարակ ծանր բարձած սայլ քաշող անասուններին միշտ քշում են կողքից և ո՛չ թէ մեր երկրի պէս բազմում խեղճ անասունների պարանոցներին:

Ես կարող էի անթիւ նման օրինակներ բերել. բայց կարծեմ այսքանն էլ բաւական է. ապացուցանելու համար, որ չվէյցարական ժողովուրդը վաղուց հասել է այն գիտակցութեան, թէ կենդանի արարածը, լինի նա բանական թէ անբան, արժանի է դժութեան, ուշադրութեան, խնամքի, սիրոյ: Զգայունութիւնը դէպի կենդանի արարածի դաւը, դէպի նրա տառապանքը ամենալաւ ապացոյցն է մի ժողովրդի հասարակական խղճի զարգացման, նրա կուլտուրականութեան: Այնքան ժամանակ, որ մի ժողովուրդ կարող է անտարբեր աչքով տեսնել իր աչքի տակ կատարուող անգթութիւնները դէպի անասուններն ու մարդիկ, և նրա խիղճը չի ըմբոստանայ՝ տեսնելով թէ ինչպէս հարուածների տակ մէջքեր են կռանում, ցաւից անզօր արցունքներ են թափւում իր նմանների աչքերից, այդ ժողովուրդը չի կարող կուլտուրապէս հասունացած համարուել, թէ՛ կուղ եւրօպական կեանքի ըլլոր արգասիքները նրան ծանօթ լինին:

Բնութիւնը, սիրելիս, մարդու կրծքի տակ տեղաւորելով խիղճը՝ ստեղծել է այն զարմանալի շղթան, որ կապում է մարդկութիւնը, և հնար է տալիս զգալ մերձաւորի զգացածը: Միմիայն տգիտութիւնը, խաւար անգիտակցութիւնն է, որ հընարաւոր է դարձնում գազանութիւններ, անգթութիւններ դէպի մարդիկ և դէպի անասունները: Այս տեսակէտից զբաղա-

քակրթուած մարդը մի հասկացողութիւն է, որ Եւրոպայում և մասնաւորապէս Շվեյցարիայում ընտանի է, բոլորովին սովորական և որ մեր երկրում տարաբաղդաբար տակաւին խորթ է, անծանօթ։ Իմ ճանապարհորդութեան ժամանակ դէպի մեր երկիրը ես գնաւքի մէջ պատահեցի բօխչիկների, ինժեներների, ուսանողների և այլ այսպէս կոչուած՝ բարձրագոյն կրթութիւն ստացած մարդկանց, բայց և ոչ մի «Եւրոպացի» իրապէս քաղաքակրթուած մարդ, ինչպէս այդ հասկացւում է այստեղ՝ Վրդովեցուցիչ դէպքեր, ամենատեսակ մանր ու մեծ անարդարութիւններ, համարեալ յանցանքներ կատարւում էին նրանց աչքի առաջ՝ առանց զայրոյթ, բողոք առաջ բերելու։ Եւ ուսանող տեսայ, այն, իսկական ուսանող, որ տրաքւում էր իր համալրդեան մէջ մի ապուշ, ողորմելի հպարտութեամբ, որ սարօրինակ էր գտնուում, թէ ինչո՞ւ իրանից դուրս մարդիկ են շարժւում աշխարհի երեսին, և այդ ուսանողը ցոյց տուեց, որ ինքը մի գոհիկ է, մի տգէտ, մի բիրդ արարած է։ Նրանից երբէք եւրոպացի չի դուրս գայ, թէկուզ տասն համալսարան աւարտի։

Եւ մի քահանայ տեսայ, մի ծեր, խեղճ քահանայ, որ ոչ մի կերպով չէր կարողանում դնալքի մէջ իր տեղը գտնել, մնացել էր կանգնած, արան նրան էր դիմում, և շարքով միայն եւրոպացիները հոգում, և հեգնում էին այդ ծերութիւնը։ Ինչո՞ւ երկարացնեմ, դու գիտես, թէ մեր երկրի թուրքը երկաթուղով ճանապարհորդելիս որքան արկածներ է ունենում շնորհիւ իր խեղճութեան, իր տգիտութեան։ Եւ կը գտնուի «կրթուած» ճանապարհորդների մէջ գէթ մէկը, որ արգահատանք զգայ, օդնի, բացատրի. ընդհակառակը բոլորն էլ կը գտնեն նրա արկածները զուարճալի և լի թոքերով կը հոհան։

Եւ այս չէ բոլորը, ես էլ ինչքե՞ր եմ տեսել։

Եւ ուրիշ կերպ չի էլ կարող լինել։ Յիշի՛ր մեր մանկութիւնը։ Յիշի՛ր, թէ ինչպէս գիւղերում սովորութիւն կայ «աւելորդ» կատուի ձագերը յանձնել երեսաներին, որ տանեն թաղեն, յիշի՛ր, թէ որպիսի վրդովեցուցիչ, անուր տանջանքներով այդ փոքրիկ արարածները, որոնք դեռ աչք էլ չեն բացել արև տեսնելու, թաղւում են կենդանի-կենդանի։ Եւ ես ու դու քահանայ եմք թաղել։ Հապա թռչունների ըներ քանդելը։ Յիշում ես X... ենց բարդիների և կաղամախների վրայի ագռաւների ըները, ամենից շատ այնտեղ էինք դնում, և թռչունների աղիողորմ ճիչերը, և ձագերի ճճճոցը, կար մէկ հասակաւոր, որ բողոքէր, սաստէր։ Մենք կարծեմ վախեցանք միայն այն ժամանակ, երբ մեզանից մէկը բարդիի կատարից վար գլորուեց՝ վարտիքի կէսն այնտեղ թողնելով և ընկաւ գետին ջախջախուած։

Հապա այն ծեր քիւրդի աղջիկները միտդ են։ Պատերազմի ժամանակ էր, մենք երևի կրօնասիրաբար հալածում էինք քիւրդերին։ Ծերունին երկու փոքրիկ աղջիկների հետ հաց էր հաւաքում դռնէ-դուռ ընկած, իսկ մենք խումբ կազմած՝ քարեր էինք չալրտում նրանց գլխին։ Դժբաղդ ծերունին նախ աշխատում էր պաշտպանել երկու փոքրիկների մերկ մարմինները մեր քարերից, ապա ճարը կտրած ձեռքերը տարածեց և անիծեց մեզ։ Օ՛, այդ բարձրահասակ, վտիտ, տանջուած ծերունու յուսահատ ժեստը ես երբէք չեմ մոռանայ։ յիշում եմ, որ ես փախայ սարսափած, ինձ թւում էր, թէ երկնքից քար կ'ընկնի իմ գլխին։

Ինչքեր են անում երեխաները մեր երկրի խենթերի հետ, աղքատների հետ։ Փողոցներում ընկած անտէր կատուները, չները, խենթերը, աղքատները, ահա մեր երկրի մանուկների զուարճութեան սովորական առարկաները։ Եւ ինչքեր են կատարում այդ մանուկների աչքի առաջ հասակաւորները։ Յիշում ես հարսանիքի եզը. դա անգիր ժամանակներից մնացած մի բարբարոսութիւն է, որ այնպէս կենդանի պատկերացնում է մարդ-գազանը։ Կանգնած է հսկայ եզը բալի մէջտեղում, չորս կողմում ջահիլ աղջիկներ ու տղամարդիկ պար են բռնում, իսկ այդ պարի կենտրոնում հաստավիզ, բիրդ մսագործը սրում է դանակը, մի քանի հոգի կապում են կենդանու ոտները, նա պաշտպանւում, ձգձգում է կապերը, իզուր, քաշում են, նա ընկնում է։ Մօտենում են մի քանիսը, բռնում են անասունի գլուխը, և մսագործն իր ահագին դանակը նրա կոկորդն է կոխում պարող հանդիսականների առաջ։ Անասունի զարհուրելի խոխոցը, նրա յորդահոս արեան փշոցը խառնւում է դափ ու զուռնայի ձայնին, և մարդիկ ճիշտ աֆրիկական վայրենիների պէս պարում, ցատկոտում են այս նողկալի տեսարանի շուրջը։ Եւ մանուկներն ուրախական աղաղակներով իրանց վէգերը ներկում են եզան արեան մէջ։

Բարբարոսներ...

Մենակ մենք չենք այսպէս, ամբողջ արեւելքն է այս արտասուելի տգիտութեան, այս գազանային անգիտակցութեան մէջ։ Բարբաղդաբար կարելի է ասել՝ դեռ հայ ժողովուրդը լաւ պայմաններում, շատերից աւելի ընդունակ, աւելի հեշտութեամբ է ձեռք վերցնում այս նախնական բարքերից և շատ աւելի հակամիտ է դէպի իրական քաղաքակրթութիւնը։ Այնուամենայնիւ շատ, չափազանց շատ աշխատանք է հարկաւոր մեր երկրի վերոպա դարձնելու համար այս բառի իսկական մտքով. սերունդներ և քաղաքակրթական արագիցիաներ են պէտք։

Մեր ժողովուրդը դեռ շատ պիտի բարձրանայ, որպէսզի կարողանայ չվէյցարացու պէս ըմբռնել արարածներէ մեծ եղբայրութիւնը, որպէսզի մայր բնութեան մեծ գաղտնիքը թափանցի, և հոգին զգայուն դառնայ դէպի ամեն մի ցաւ, ամեն մի տառապանք, ուր և լինի նաւ իրական քաղաքակրթութիւնը՝ արդարութեան գերագոյն յաղթանակն է, իսկ այդ նուիրական յաղթանակը անկարելի է պնտեղ, ուր մարդը տակաւին գիտէ տոկալ ամենալրդովեցեցիչ, ամենաարտասուելի փաստերը առօրեայ կեանքում, ուր նա այնքան հասունացած չէ բարոյապէս, որ կարողանայ անկարելի դարձնել իր շուրջը թափուող անօգուտ արցունքները, իր ականջի տակ հնչուող անզօր հառաչանքները:

XI

Մի քանի անգամ դու ինձ հարցրել ես, սիրելիս, թէ ինչու ես ոչինչ չեմ գրում չվէյցարական գիւղական դպրոցների մասին: Այդ հաստատութեան հետ մի փոքր աւելի մօտիկից ծանօթանալու համար էր, որ ես մինչև այժմ ուշացրի քեզ հետաքրքրող հարցի պատասխանը. ուրախ եմ, որ այդ յապաղումը օգտակար եղաւ, և ես այժմ կարող եմ գրել քեզ:

Իմ զբօսանքի ժամանակ մի անգամ դաշտում տեսայ մի չիկահեր երիտասարդ կին խոտ հնձելիս մի անհոգի գերանդիով: Առողջ ու բարեձև կնոջ այդ աշխատանքը, նրա լիքը բազուկների լայն շարժումները իմ ուշադրութիւնը գրաւեցին: Այնատանքը՝ մանաւանդ կանաչազարդ ու բուրալից դաշտերում միշտ գրաւիչ է, բայց երբ աշխատողը մի կին է, որ իր գեղեցիկ մարմնակազմի մէջ միացնում է ոյժի և կանացի քնքշութեան կոնտրաստը, տեսարանը դառնում է աւելի գեղեցիկ, աւելի ակնապարար: Այդպէս էր այն հնձող գեղջիկուհին, որ իմ ուշադրութիւնը գրաւեց: Շվէյցարական դաշտերում կանաք տղամարդկանցից պակաս չեն աշխատում. բայց այս մէկը իր արտաքինի, իր շարժումների մէջ մի բան ունէր, որ յատուկ չէր ամենքին:

Նայեցի և անցայ:

Երկու օր յետոյ մեր տանտիկինը ծանօթացնում է ինձ մի ջահիլ կնոջ հետ:

— Եղբօրս ամուսինն է, պարոն, և մեր դպրոցի վարժուհին, խնդրեմ ծանօթանալ:

Հնձող կինն էր:

—Վարժուհին... շատ ուրախ եմ, ես ձեզ տեսայ՝ անցեալ օրը...

—Այո, այո, պարոն, ես հնձում էի. արձակուրդի օրերը մենք այդպէս ենք անցկացնում. ժամանակը միշտ կարճ է, պատասխանեց նա ժպտալով:

«Ժամանակը կարճ է, պէտք է աշխատել», սա շվէյցարական դեմիզ կարող է համարուել: Դժուար թէ մի այլ երկրում աշխատանքը իր բոլոր արտայայտութիւնների մէջ այս աստիճան սրբագործուած լինի, որքան Շվէյցարիայում: Այս մտքով շատ հետաքրքիր դիտողութիւններ գուցէ կարողանում քեզ գրել, բայց առայժմ այդ թողնենք: Վարժուհու վերաբերեալ այս փոքրիկ միջադէպը պատմեցի միայն, որպէսզի տեսնես, թէ մինչև որ աստիճան բարձրի գեղջուկ պարզութիւնը այս երկրում դիմացել է քաղաքակրթութեան հետ ընթացող որոշ համարեա անխուսափելի փոփոխութիւններին: Դու լաւ գիտես, սիրելիս, որ մեր գիւղերում եւրոպական գլխարկ ծածկող, ըզգեստներ հագնող մի ջահիլ աղջիկ, մանաւանդ եթէ հարուստ ծնողների զաւակ է, դժուարութեամբ կամ բնաւ յանձն չի առնի հնձուորների ճաշի կերակուրը ձեռքից կախել և դաշտ գուրս դալ: Հաւատացած եղիր, որ նրան ճնշողը իր գլխարկն է, իր շորերն են. խղճուկ արարածն իր տղիտութեան մէջ կարծում է, որ եւրոպական գլխարկը աշխատանքի թշնամի է և ներկայացնում է ամօթ յարուցանող անպատեհութիւն, երբ պէտք է սովորական գործը կատարել: Միշտ այնպէս է, երբ զգեստների քաղաքակրթութիւնն աւելի վաղ է գալիս, քան գլխի և սրտի: Մեր երկրում գլխարկի քաղաքակրթութիւնը արդէն մտնում է կարծեմ, գլխինը չը գիտեմ երբ կը գայ:

Դառնանք դպրոցին:

Վարժուհուց յետոյ ես ծանօթացայ նաև ուսուցչի հետ: Monsieur Գայիօն, գիւղական ուսուցիչը, մի նիհար, բարձրահասակ, բարետես մարդ է, մօտ 35 տարեկան. նա ապրում է դըպրոցի վերին յարկում իր կնոջ հետ: Խեղճ արտաքինով մի կին, որ ինձ բաւական խելացի թւաց: Մարդ ու կին ինձ՝ օտարական այցելուին ընդունեցին մի ուշադրութեամբ, որ բարեկամական լինելու բոլոր հանգամանքներն ունէր: Երեք սենեակ ունին. խոհանոց, որ միևնոյն ժամանակ սեղանատուն է, ընդունարան, որ և պարապմունքի սենեակ է, և ննջարան: Ընդունարան մտնելու համար պէտք է անցնել խոհանոցից, շվէյցարական խոհանոց, ուր իշխում է կարգ ու մաքրութիւն. այդ մասին ես քեզ գրել եմ:

Գայիօ ամուսինները երեխայ չ'ունին, նրանք որդեգրել են մի փղբորիկ աղջիկ, որին փայփայում, խնամում են ծաղիկ պէս: Երեխան երջանիկ էր, ժպտուն, ուրախ, ծնողները խօսք չէին գտնում իրանց գոհութիւնն ու ցնծութիւնն արտայայտելու: Այս տանը, այս բարեկիրթ ընտանիքի մէջ մի մեղմութիւն, մի պարզութիւն կայ, որ վարակիչ է, օտարականն անգամ իրան շատ լաւ է զգում Monsieur Gayot-ի մօտ:

— Մի բաժակ գինի, Վօ կանտոնի լաւ գինի, առաջարկում է ինձ տանտէրը:

Համաձայն եմ:

Վօ կանտոնի գինին այստեղ հոչակուած է, բայց անշուշտ շատ վատ է կովկասեան գինիներից:

— Պարոնը հայ է, ասում է մոսիօ Գայիօն իր ամուսնուն, երբ մենք տեղ ենք բռնում սեղանի առաջ մի-մի բաժակ առաջ-ներս:

Անմիջապէս սկսում է խօսակցութիւն malheureux (դժբաղդ) հայերի մասին: Գայիօ ամուսինները գիտեն ամեն ինչ, կարդացել են իրանց լրագրերը, չվէյցարական անկաշառ, մաքուր թերթերը: Գիտեն ամեն ինչ, բայց էլի հարցնում են, հարցնում են հազար ու մի բաներ, որից սոսկում են, անիծում են ժամանակը, եւրոպական պետութիւններին: Թիւրքեր, Ալբ-դիւլ-Համիդ, ջարդեր, քրիստոնեաներ—սովորական նիւթ, սովորական խօսակցութիւն, որ աշխատում եմ կարճ կապել: Գուցէ դարմանում ես, սիրելիս, բայց ես սիրով կ'ուզէի, որ ոչ ոք այդ մասին ինձ հարց չը տար, այն աստիճան այդ անվերջ գթութիւնը դառնում է վիրաւորական ազգային զգացմունքի համար. malheureux բառը մեխի պէս ականջ է ծակում:

Զգուշութեամբ խօսքը դարձնում եմ չվէյցարական դրպորոցին: Մոսիօ Գայիօն ուսուցիչ է, հետեապէս շատախօս, դա իր արհեստն է: Նա տալիս է ինձ ամենատեսակ տեղեկութիւններ: Ծած ենք իջնում միասին. նա ցոյց է տալիս ինձ դպրոցը, նրա բաժանմունքները, նստարանների կազմութիւնը, դասադրքերը, տետրակները, քարտէզները:

Այս բոլորը սակայն ես քեզ նկարագրելու ցանկութիւն չ'ունիմ, և դա օգուտ էլ չ'ունի: Տեղնուտեղը հաւաքածս տեղեկութիւնների հիման վրայ ես կ'աշխատեմ քեզ պատմել այն ընդհանուր սկզբունքները, որոնցով այստեղ առաջնորդւում է դպրոցը դէպի պետութիւնը, դէպի մարդկային խիղճը, դէպի անհատը՝ որպէս քաղաքացի և որպէս սոսկ մարդ: Այսպիսով քեզ համար էլ պարզ կը լինի այն դերը, որ այս երկրում յատկացուած է դպրոցին, և հասկանալի կը դառնայ այն անօրի-

նակ քնքշութիւնը, որ ամբողջ Շվէյցարիան տածում է դէպի մանկութիւնը, դէպի նրա դաստիարակութիւնը: Այս բոլորը, կարծում եմ, շատ աւելի նշանակութիւն ունի, քան նստարանների մանրամասն նկարագրութիւնը:

Շվէյցարիայում ինչպէս ամեն օրէնք, նոյնպէս և կրթական հաստատութիւններին վերաբերեալ օրէնքը հիմնուած է ազակեանտրոնայման սիստեմի վրայ: Դաշնակցական Սահմանադրութիւնը ձգում է ընդհանուր հիմունքները, թողնելով իւրաքանչիւր կանտոնին կատարեալ ազատութիւն այդ անհրաժեշտ ու արդար հիմքի վրայ բարձրացնել իրանց ներքին վարչութեան շէնքը՝ համապատասխան տեղական ազդաբնակութեան առանձնայատկութիւններին, բարքերին, ճաշակին: Դաշնակցական Սահմանադրութեան 27 յօդուածը, որ նուիրուած է այս երկրի տարրական կրթութեանը (instruction primaire), այսպէս է բնորոշում կանտոնների պարտքը և իրաւունքը այդ խնդրում:

Կանտոնները պարտաւոր են հոգ տանել տարրական կրթութեան մասին, որը լինելու է բաւարար և զրուկու է բացառապէս քաղաքացիական իշխանութիւնների հրահրութեան ներքոյ: Տարրական կրթութիւնը պարտադիր է և հասարակական դպրոցներում ձրի:

Հասարակական դպրոցները զրուում են այնպիսի պայմանների մէջ, որ բոլոր դաւանութիւններին պատկանող մանուկները յաճախել կարողանան, և որպէսզի նրանց խղճի և հաւատալիքների ազատութիւնը ոչ մի կերպ չը ճնշուի:

Դաշնակցութիւնը պէտք եղած միջոցները ձեռք կ'առնի այն կանտոնների դէմ, որոնք չեն կատարի այս պարտաւորութիւնները:

Ահա այն ընդհանուր շրջանակը, որ դաշնակցութիւնը զրու է իւրաքանչիւր կանտոնի առաջ կրթական հարցում, և որից նրանք իրաւունք չ'ունին դուրս գալու: Այդ շրջանակի մէջ նրանք ազատ են կազմել ամենատեսակ ծրագրեր ու կանոններ իրանց դաւանների դաստիարակութեան համար: Եւ արդարեւ իւրաքանչիւր կանտոն այս ընդհանուր հիմունքների վրայ կազմել է իր առանձին կրթական կանոնադրութիւնն ու ծրագիրը: Այդ բոլոր ըստ երեւոյթին ուրոյն կրթական սիստեմները սակայն իրարից շատ չեն տարբերուում, համարեա նոյնքան, որքան այս գեղեցիկ երկրի որեւէ մասի դիւթիչ Ալպերն ու կապուտակ լճերը մի այլ մասի լեռներից ու լճերից:

Ինչպէս տեսանք, Դաշնակցական Սահմանադրութիւնը ժողո-

շրջողական կրթութեան օրէնքի մէջ առանձնապէս շեշտում է երեք խոշոր սկզբունքի վրայ. ա) ձրի և պարտադիր տարրական կրթութիւն, բ) խղճի կատարեալ ազատութիւն և գ) աշխարհական ոգու գերիշխանութիւն: Ինքնըստինքեան այս երեք սկզբունքներն էլ թուում են հասկանալի և ճիշտ իրագործելի, բայց երբ մի փոքր աւելի մօտիկից ես նայում, խնդիրը երևում է շատ աւելի բարդ: «Պարտադիր կրթութիւն» — բայց ծնողի իրաւունքը կայ, նա աղքատ է, կարօտ, նրա պէտքը չէ, որ իր զաւակը ձրի կրթութիւն է ստանալու, նա կը նախադասէր մի աշխատող ձեռք ունենալ իր հետ տան ցաւը հոգալու, բայց նա պարտաւոր է իր որդուն դպրոց տալ: Ահա արդէն մի խոշոր դժուարութիւն: «Խղճի հաւատալիքների կատարեալ ազատութիւն» — այս էլ դպրոցում իր բազմաթիւ դժուարութիւններն ունի՝ ինկատի ունենալով հարցի լրջութիւնը և բազմաթիւ դաւանութիւնները: Շվէյցարիայում կողք-կողքի ապրում են կաթոլիկներ ու բողոքականներ. բայց վերջինը ունի իր բազմաթիւ բաժանումները. «ազգային եկեղեցի», «ազատ եկեղեցի», և ուրիշ շատերը, նորերըս էլ լոյս է ընկած «փրկութեան բանակը»: Ահա այս ներքին, տեղական դժուարութիւնները վերացնելը, ապահովելով Դաշնակցութեան Սահմանադրութեան դրած երեք խոշոր սկզբունքները, ընկնում է կանտոնների վրայ:

Թէ առանձին կանտոնները իրանց ներքին, տեղական պայմանները ինչպէս են հաշտեցնում Դաշնակցութեան դրած ընդհանուր սկզբունքների հետ, այդ ցոյց կը տայ օրինակ Վօ կանտոնի կրթական կանոնադրութիւնն ու ծրագիրը:

Կանոնային սահմանադրութիւնը համակերպուելով դաշնակցական սահմանադրութեան գծած հիմունքին՝ որոշում է.

«Պետութիւնը (կանտոնային) և համայնքը պարտաւոր են հասարակական կրթական հաստատութիւններին տալ այն կատարելութիւնը, որ անհրաժեշտ է տեղական պէտքերին և որ հնարաւոր է երկրի ունեցած միջոցներով»:

Կրթութիւնը պէտք է համապատասխան լինի ռամկավարական սկզբունքներին:

Այնուհետև 18 յօդուածը բառառբառ կրկնում է դաշնակցական սահմանադրութեան խօսքերը՝ ձրի, պարտադիր կրթութեան և խղճի ազատութեան մասին՝ աւելացնելով հետեւեալը.

«Հասարակական դպրոցներում կրօնի ուսուցումը համապատասխան քրիստոնէական վարդապետութեան

սկզբունքներին աւանդուելու է անկախ միւս առարկաներից:

Կանոնադրութիւնը սահմանադրութիւնը կրօնի դասաւանդութիւնը դուրս է թողնում պարտադիր առարկաների կարգից և դարձնում կամաւոր: Այսպիսով դպրոցը միանգամայն ազատ է մնում այս ու այն դասաւանդութիւնների ներկայացուցիչների ազդեցութիւնից, և պատեւորները իրանց մանուկ հօտի կրօնական դատարարակութիւնը լրացնում են դպրոցից դուրս, մասնաւոր տներում: Իսկ դպրոցներում աւանդուող l'histoire biblique-ը— «աստուածաշնչի պատմութիւնը», ինչպէս անուանուած է ծրագրերի մէջ, երեխաները ազատ են լսել կամ չը լսել Դպրոցական կանոնադրութեան 14-դ յօդուածը որոշակի շեշտում է այդ հարցի վրայ:

Էւրաքանչիւր դպրոցում աւանդուում է կրօնի ուսուցում, որ կամաւոր է և անկախ պարտադիր առարկաներից... այդ ուսմունքը այնպէս պիտի դրուած լինի, որ չը հետևող աշակերտների կրթութեան համար խափանառիթ հանգամանք չը հանդիսանայ:

Հետաքրքիրն այն է, որ տարրական կրթութիւնը պարտադիր է ոչ միայն տեղացիների, այլև Շվեյցարիայում ապրող օտարականների համար: Մի օտարերկրացի, որ ընտանիքով թէկուզ մի տարի ապրում է այս երկրում և դպրոցական երեխաներ ունի, պարտաւոր է նրանց դպրոց ուղարկել: Այս խնդրի օրէնքը անշուշտ այլի առաջ է ունեցել այն առաջնակարգ նշանակութիւն ունեցող հանգամանքը, որ իւրաքանչիւր երկրի կարգի, խաղաղութեան, յառաջադիմութեան տեսակէտից շատ քիչ բան արժէ հասարակութեան միայն մի մասի ձեռք բերած կրթութիւնը, երբ նրա ծոցում մնում է թէկուզ մի հոգի անկիրթ, որը կարող է միշտ վտանգաւոր տարր հանդիսանալ ընդհանուր բարոյական շահերի դէմ: Դեռ Արիստոտելն իրաւացի կերպով ասել է, որ ւժարդը հանրակենցաղ կենդանի է, կատարեալ մեկուսացումը նրան յատուկ չէ, կամայ թէ ակամայ նա ստիպուած է ապրել իր նմանների հետ, կազմել հասարակութիւններ, գիւղեր, քաղաքներ, ազգեր, ուր անհատները իրանց բարոյական և նիւթական անթիւ շահերով երեսառերես են գալիս, ընդհարւում: Ընդհանուր առողջ դաստիարակութիւնը միայն կարող է հեշտացնել այդ յարաբերութիւնները, հնարաւորութիւն տալ, որ մարդիկ իրապէս հասկանան իրար:

Դու յիշում ես, իմ ընկեր, մեր ընդարձակ խաղողի այգին, որի վրայ խեղճ հայրս այնքան տարի աշխատել էր՝

արիւն, քրտինք թափելով՝ Որովհետև այդ այգին գտնուում էր գիւղից մի փոքր աւելի հեռու, քան միւսները, մեր գիւղի թուրքերը չարունակ կողոպտում էին գիշերները՝ Մի անգամ գողերի երկու խմբեր իրար հանդիպեցին, զարկուեցին, մէկն սպանուեց, միւսը վիրաւորուեց, և խեղճ ծերունի հայրս արդունքն աչքերին՝ պատւիրեց յաջորդ տարին քանդել այդ այգին, երբովհետև, ասում էր նա, մի օր էլ այդ անողորմները կը խփեն, որդիներին կը սպանեն։ Եւ այն գեղեցիկ այգին, այնքան աշխատանքի այնքան քրտինքը, պտուղը քանդուեց, ոչնչացաւ, որովհետև մեր հարկան թուրքերն այդպէս կամեցան։ Ահա քեզ մի շատ փայլուն օրինակ, թէ մինչև որ աստիճան անհրաժեշտ է մի երկրի բարօրութեան համար, որ բոլոր ազգաբնակութիւնը անխտիր կրթութիւն ստանայ, պարտադիր կրթութիւն, որպէսզի մէկի չինածը միւսը չը քանդի։

Իւրաքանչիւր համայնք (համայնքներն այստեղ խիստ փոքր են) պարտաւոր է ունենալ գոնէ մի հատ դպրոց, միմիայն այն դէպքում, երբ համայնքում դպրոցական երեխաների թիւը չի հասնում քսանի, կարելի է առանձին դպրոց չը պահել և միանալ հարևան համայնքի հետ։ Դրա հակառակ որեւէ մեծ համայնքի մի հեռաւոր մասում, ձորերում ցրուած խրճիթներում եթէ կան քսան դպրոցական երեխաներ, պէտք է մի դըպրոց բանալ։ Այդ չէ՝ բոլորը. որեւէ համայնքի մէջ եթէ մի քանի ընտանիքներ, որոնք կարող են 5—7 տարեկան քսան երեխայ ներկայացնել, պահանջ չեն, համայնական վարչութիւնը պարտաւոր է համայնական դպրոցից դուրս բանալ նաև մի մանկական դպրոց (école enfantine), կամ ինչպէս անուանում են՝ մանկական պարտէզ։

Այսպիսով ամբողջ Շվեյցարիան ծածկուել է դպրոցների ցանցով, և զրազիտութիւնն ու տարրական բաւարար կրթութիւնը թափանցել են ժողովրդի ամենահեռաւոր, ամենամոլթ խաւերում։ Իմ աչքի առաջն է Վօ կանտոնի 1902—1903 թ. դպրոցական տեղեկագիրը. այս ուսումնական տարում աշակերտների թիւն է 41,547, իսկ ուսուցիչների և ուսուցչուհիների թիւը—1388 այս փոքրիկ կանտոնում, որ ընդամենը 200 հազարից քիչ անց բնակիչներ ունի։ Մօտաւորապէս միևնոյնն է նաև միւս կանտոններում։

Շվեյցարիայում վաղուց է, որ այլևս անգրագէտ մարդ ճարել չի կարելի. այդպիսի կացութիւնը դարձել է նոյնիսկ անհասկանալի. Լոզանում՝ երբ պանսիոնում խօսք էր բացւում զրազիտութեան մասին, իմ պառաւ տանտիկինը սիրում էր պատմել, թէ ինքը իր ջահիլ ժամանակից յիշում էր մի պոստա-

յին ցրիչ իրանց գիւղում, որ անգրագէտ էր և ստիպուած էր ստացած սակաւաթիւ նամակները բաժանել ուրիշների օգնութեամբ: Այդ խեղճ պոստային ցրիչին նա քանի անգամ էր նրկարագրել արդէն, բայց ամեն անգամ վերսկսում էր, հէնց որ մի նոր պանսիոններ էր յայտնւում, և նոր առիթ ներկայանում: Եւ այս անգրագէտ մարդուն նա ամեն անգամ նկարագրում էր այնպէս, ինչպէս կենդանաբանը կը նկարագրի որևէ կենդանական անցած ցեղ: Նորերս նա դարձեալ մի նոր գիւտ էր արել. մի երեկոյ յուզուած կերպով հաղորդեց իր պանսիոններներին, որ իրանց իտալացի լուացարարուհին ճշ գրել գիտէ և ճշ կարդալ: Ես ժպտացի խեղճ շվէյցարուհու միամտութեան վրայ, որ կարծում է, թէ ամբողջ աշխարհը Շվէյցարիա է, էլ չը գիտէ, որ մեր երկրում 5—20 % գրագէտ թէ լինի, դո՛ւ կը լինիք:

Իւրաքանչիւր երեխայ պարտաւոր է դպրոց յաճախել այն տարուայ ապրիլի 15-ից, երբ լրանում է նրա եօթ տարին, մինչև այն տարուայ ապրիլի 15-ը, երբ լրանում է նրա 16 տարին: Այս ժամանակի ընթացքում ծնողները իրաւունք չ'ունին որևէ պատրուակով երեխաներին տանը պահել՝ գրկելով ուսումը: Վերահսկող իշխանութիւնները, որոնց մասին կը խօսեմ յետոյ, այդ դէպքում ուշադիր են և խիստ:

Ծնողները իրաւունք ունին իրանց զաւակներին դպրոց ուղարկելու փոխարէն տանու դաստիարակութիւն տալ, բայց այդ դէպքում նրանք պարտաւոր են ներկայանալ տարեկան ըննութիւններին և հաշիւ տալ իրանց սովորածի մասին: Հակառակ դէպքում ծնողները ենթարկւում են 5—10 ֆրանկ տուգանքի:

Դասերից բացակայող աշակերտների ցուցակը ամենայն օր պարբերաբար հաղորդւում է դպրոցական մասնաժողովին, որ բացատրութիւն է պահանջում ծնողներից. երբ պատճառը յարգելի չէ, յայտնում է պրեֆեկտին, որ ենթարկւում է ծնողներին նախ 20, ապա 50 սանտիմ տուգանքի իւրաքանչիւր բացակայութեան համար: Միայն այն դէպքում, երբ ապացուցուի, որ բացակայութեան յանցանքը երեխաների վրայ է ընկնում, ծնողներն ազատւում են, և բացակայողն է պատժւում: Հետաքրքիր են աշակերտների համար նշանակուած պատիժները. ինչ ասել կ'ուզի, որ ծեծը իսպառ վերացուած է, և մի այլ փաստ կարող է ամենածանր հետևանքներ ունենալ ուսուցչի համար: Ուսուցիչը կարող է վատ թւանշան դնել, յանդիմանել դասարանի առաջ կամ առանձին, չորս ժամուայ աւելորդ աշխատանք նշանակել, կամ կէս օրով դպրոցից արձակել՝ ծնողներին յայտնելով պատճառը: Ինչպէս տեսնում ես, սիրելիս, խեղճ

ուսուցիչը մեծ ղէնք չ'ունի կուսկու անկարգ, անհնազանդ աշակերտների դէմ, նրան մնում է միայն բարոյական ներշնչումը, համբերութիւնը, իր անձնական օրինակը: Շվեյցարիայի ուսուցիչները բազմից այստեղի մանուկները շատ հնազանդ են, մեղմ, անուշ ընաւորութիւն ունին թէ՛ գիւղում և թէ՛ քաղաքում: Անկարգ աշակերտներին դպրոցից արձակելու իրաւունքը վերստահուած է բացառապէս կրթական ղեկարարամենտին, որ իւրաքանչիւր կանտոնի կրթական նախարարութիւնն է: Բայց այդպիսի ղէպը հազիւ տեղի ունենայ, որովհետեւ դպրոցական ստորին վարչութիւնները հազարումի բարոյական միջոցների կը դիմեն անհնազանդ երեխային փողոց չը ձգելու համար:

Եւ քեզ կարծեմ գրել եմ, որ դպրոցական շէնքերը իւրաքանչիւր գիւղում առաջին տեղն են բռնում իրանց մեծութեամբ, մաքրութեամբ, ճոխութեամբ: Մի գիւղ մտնելիս, առանց հարցնելու հետուից կարելի է իմանալ, թէ որն է դպրոցը, որովհետեւ նա իշխում է բոլոր միւս շէնքերի վրայ: Այդ դեռ քիչ է. նրա շրջապատն էլ պէտք է պատշաճ լինի դպրոցի նպատակին. նրա մօտերքում չի կարելի տեսնել ոչ կաֆէ, ոչ գինետուն, ոչ իշխան, որ կարող էին աշակերտների դաստիարակութեան վրայ վնասակար ազդեցութիւն ունենալ: Դպրոցական շէնքը ազատ ժամերում կարելի է դործածել որեւէ ուրիշ նպատակի, բայց միայն հանրօգուտ նպատակի, օրինակ՝ դասախօսութիւն, որեւէ ընկերութեան նիստ, բայց ոչ մի պայմանով աֆտոն չի թոյլ տրուի կազմակերպել խմբի վաճառանոց և պարեր:

Այս տողերը գրելիս միտս եկաւ մեր անցեալ դպրոցական կեանքից երկու դէպք: Չը գիտեմ դու էլ յիշում ես, թէ ոչ, մեր հոգաբարձուն առանց աւագ ուսուցչի համաձայնութիւնն առնելու դպրոցական դահլիճը տուել էր կասկածելի բարոյականի տէր մի խումբ թափառական պարողների, որոնք դպրոցում պէտք է ղանազան խայտառակ խաղեր սարքէին ամբողջ ամենաստոր ինստիտիւտների համար: Կանայք էլ կային: Այդ երեկոն ես երբէք չեմ մոռանայ: Դպրոցը աւերակ էր դարձել, նստաւորանները տակն ու վրայ, ապակիները փշրուած: Խեղճ աւագ ուսուցիչը եկաւ տեսաւ, մնաց շուտաւա՛ր Պատւիրեց անկոչ հիւրերին դուրս գնալ դպրոցից: Հետեանքը յիշում ես ինչ եղաւ, քիչ մնաց՝ մարդը բանտ նստէր, էլ դատաստանական ու վարչական իշխանութիւն, էլ բողոք, էլ իրարանցում: Այս բոլորի հեղինակ հոգաբարձուն էլ խօս կրակ էր կտրել, նրա անձը նասիրութիւնը վիրաւորուած էր, իսկ ցերեկի վարիչներն էլ մասամբ իրաւացի կերպով իրանց նիւթական վնասն էին պահանջում խեղճ աւագ ուսուցչից: Օրեր էին մեր գիւղական

ուսուցիչներին, այդ ազնիւ, աշխատաւոր դասակարգի համար, որ տընեց, տառապեց և անցաւ Զը դիտեմ՝ այժմ զգո՞ւմ են դո՞նէ, թէ որպիսի մշակներ էին նրանք մեր խաւար ժողովրդի կրթութեան լուսաւորութեան գործում:

Մի անգամ էլ հոգաբարձուներից մէկը, որ երեսփոխ էր միենոյն ժամանակ, զատկի մատաղի եզը մորթելուց յետոյ ներս էր քաշել դպրոցը և բաժանել: Դասարանների յատակը պատած էր արիւնով, քանի օր պէտք եղաւ քերել, տաշել մաքրելու համար: Դարձեալ որքան անախորժութիւն ուսուցիչների համար:

Շվեյցարիայում իւրաքանչիւր համայնք մօտիկից հետևում, հսկում է իր դպրոցի ընթացքին մի առանձին պաշտօնական մարմնի միջոցով, որ կոչւում է դպրոցական յանձնաժողով (Commission scolaire): Այդ յանձնաժողովի անդամները նշանակւում են համայնական վարչութեան կողմից չորս կամ աւելի տարով և պարտք ունին յաճախակի այցելել դպրոցները, և հսկել ուսուցիչների և աշակերտների ընթացքի վրայ: Այս յանձնաժողովից դուրս նաև համայնական վարչութիւնը ամբողջապէս կամ պատգամաւորներով պարտական է ներկայ լինել քննութիւններին, դպրոցական զանազան տօներին և առհասարակ հսկել դպրոցի ընթացքի վրայ: Այսպէս, իւրաքանչիւր համայնք, ինչպէս տեսնում ես, իր դպրոցի անմիջական տէրն է, և որը նրա համար իր բոլոր հաստատութիւններից ամենաթանկն է: Դպրոցը որևէ գիւղում չի նկատւում որպէս ուրոյն հաստատութիւն, անկախ միջավայրից, որը կառավարւում են ինչ-որ հեռաւոր մարդիկ և որոնք երբեմն երբեմն փայլակի պէս յայտնւում են ու անցնում: Շվեյցարական գիւղը գիտէ, թէ դպրոցն ինչ է. նա նախանձոտ սիրով գրկել է իր մանուկ անրունդը պատրաստող այդ հիմնարկութիւնը, գուրգուրում, փայփայում է և բնաւ կարկք չ'ունի աւելորդ միջամտութեան, միշտ յեռանալար հեռաւոր խնամակալութեան, որ յաճախ սրտայայտւում է կամ տարեկան մի այցելութիւնով կամ մի շարք անմիտ կարգադրութիւններով:

Ես դեռ չը վերջացրի. շվեյցարական գիւղական դպրոցի մասին դեռ էլի ասելիք ունիմ: Այն էլ յաջորդ նամակով:

Տ'գրութիւն!
Ընկերդ՝

ԿՈՒՐԱՒ-ՀԱՐՈՒՆ